

ЗАКОННЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ РАННЬОФЕОДАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА УКРАЇНИ

Іванчулинець Д. В.,
суддя Адміністративного суду
Закарпатської області

У статті автором аналізується на матеріалах Руської Правди та інших нормативних пам'ятках східних слов'ян становлення та розвиток інституту законного представництва при розгляді та вирішенні цивільних справ.

Ключові слова: законне представництво, цивільний процес, Київська Русь, Галицько-Волинське князівство.

В статье автором анализируется на материалах Русской Правды и других нормативных источниках восточных славян становление и развитие института законного представительства при рассмотрении и разрешении гражданских дел.

Ключевые слова: законное представительство, гражданский процесс, Киевская Русь, Галицко-Волинское княжество.

This article is devoted to the analyzing (on the materials on Ruskaya Pravda and other legal sources of the Eastern Slavs) of the formation and development of legal representation institution in civil proceedings.

Keywords: legal representation, civil proceedings, litigation, Kiev Russ, Galicia-Volyn principality

Розуміння сутності та перспектив подальшого розвитку законного представництва у цивільному процесі неможливе без вивчення історії його становлення у правових системах, що діяли свого часу на території українських земель. Як правильно зазначає С. О. Халатов “розглядаючи питання про те, як виник той чи інший інститут, в тому числі й інститут процесуального представництва, з яких елементів він складався, яких зазнавав змін, ми зможемо, базуючись на історичному досвіді та використовуючи світову практику, вирішувати питання перетворення сучасного процесуального представництва” [1]. Погоджуючись з висловленням, можна також додати те, що вивчаючи еволюцію інституту законного представництва у цивільному процесі власне на території українських земель можна віднайти ті правові традиції, що закладені в основу сучасного правового регулювання законного представництва у цивільному процесі України.

Більшість наукових праць, які вивчали з історико-правових підходів інститут представництва у цивільному процесі стосувалися як договірної, так і законного представництва, де питома вага наукового дослідження все-таки припадала власне на договірне представництво [2]. Така ситуація у наукових колах, на нашу думку, зумовлена тим, що договірне представництво для вивчення надає більш різноманітний правовий матеріал, який стосується взаємовідносин представника і представлюваної особи з одного боку та представника і суду з іншого. Крім того, правова регламентація договірної представництва у судових справах більш ширше представлена в історико-правових пам'ятках, в той час як про законне представництво можна зустріти небагато правових положень, а в окремих історичних періодах – взагалі нічого.

Метою даної статті є визначення закономірностей формування та розвитку інституту законного представництва у суспільстві східних слов'ян на території сучасної України.

Формування та розвиток правової системи у

східних слов'ян на території сучасних українських земель відбувався під дією власних звичаїв [3].

Київська Русь як держава почала формуватися у кінці IX ст. в умовах об'єднання східнослов'янських племен у формі воєнної демократії, що згодом переростає у феодальну монархічну державу. Останнє має важливе значення, оскільки правова система та правові інститути, що до неї входили також набували феодальних рис. Але зразу слід зауважити – значна маса правових норм, які були закріплені у нормативному збірнику “Руська Правда”, що був найбільш відомою пам'яткою писаного права Київської Русі мають звичаєве походження.

Якщо вивчати законне представництво у матеріальному праві в Київській Русі, то воно розвивалося в рамках інституту опіки над неповнолітніми дітьми (хоча точного віку повноліття норми “Руської Правди” не називають, а вказують на те коли вони “змужніють”). Як зазначає Н. Я. Рудий, інститут опіки в повному обсязі з'являється лише в Просторовій редакції “Руської Правди” [4], де він детально регламентується у тому разі, коли мати дітей, якими вона до цього часу опікувалася вирішувала повторно одружитися. Разом з тим, інший вчений С. В. Юшков говорить, що норми “Руської Правди” детально регламентують відносини опіки з боку матері, яке має місце до одруження [5]. Це також підтверджує Б. Д. Греков, який у коментарях до статей “Руської Правди” зазначав, що опікуном після смерті батька само собою вважалася матір, якщо вона не хотіла повторно одружуватися, оскільки тоді опікуном призначався інший родич, хоча можливо щоби опікуном був й вітчим [6].

Посилаючись на патерик печерський, М. Ф. Володимирський-Буданов вказує, що опікуном дітей міг бути і не родич – батько при житті міг визначити опікуна дітям, що позбавляло його від публічної передачі йому майна [7].

Знало сімейне право Київської Русі й усиновлення, наприклад, через одруження на вдові брата, яке базувалося на нормах звичаєвого права.

Отже, таким чином норми матеріального права Київської Русі знали доволі широке коло осіб, які могли бути законними представниками – мати, інші родичі, вітчим та сторонні особи (не родичі). Вказане коло осіб, виходячи з матеріально-правових підстав законного представництва у цивільному процесі могли б представляти інтереси своїх підопічних при захисті їхніх матеріальних прав.

Але особливістю правової регламентації судового процесу Київської Русі було те, що норми “Руської Правди” взагалі нічого не говорили про судове представництво (як законне, так і договірне). Таким чином, виходить, що процесуальне право у Київській Русі відставало у своєму розвитку від матеріального права, яке було сформувало всі необхідні умови принаймі для розвитку законного представництва під час розгляду судових справ.

Пояснюючи відсутність представників у судовому процесі Київської Русі, М. Ф. Володимирський-Буданов зазначає, що це, скоріш за все, було пов’язано з необхідністю особисто з’являтися до суду, оскільки процес повинен був вестися власними засобами (наприклад, випробування вогнем, водою, клятвою, полем) або за допомогою сім’ї (наприклад, інститут “кривавої помсти”) чи роду (виплата “дикої віри”) [8]. Разом з тим, це аж ніяк не пояснює тих ситуацій, коли доказування обставин справи здійснювалося за допомогою “звичайних” доказів (речових доказів, свідчень послухів чи видоків і т.д.), де не потрібно було базувати процес на особистих діях самих сторін справи.

На нашу думку, законне представництво у Київській Русі було слабо розвиненим із-за специфіки немайнових та майнових відносин батьків та дітей. Зразу відзначимо, що норми “Руської Правди” дуже мало говорять про стосунки між батьками та дітьми, що не дає можливості відтворити повноцінну картину їхніх правових зв’язків. А тому більшість подальших суджень будуть носити гіпотетичний характер.

За період життя батька його діти підлягали його необмеженій владі, як вважають окремі дослідники аж до права позбавити їх життя чи продати у рабство [9]. Саме така велика особиста влада не давала широких майнових та особистих прав дітям, яких потрібно було би захищати у судовому порядку їхнім батькам як представникам.

Разом з тим, представництво у судовому процесі Київської Русі все-таки існувало, хоча воно і не мало нормативного закріплення. Наші висновки базуються на тих категоріях судових справ, що могли бути предметом розгляду в юрисдикційних органах того часу.

По-перше, норми “Руської Правди” встановлюють сувору відповідальність опікунів за не збереження майна дітей, що досягли повноліття.

Опікуну в присутності свідків передавали майно неповнолітніх. Приймаючи його, опікун брав на себе зобов’язання з досягненням повноліття найстаршої дитини повернути отримане разом з прибутками, наприклад, корову з яловицею, коня з лошам. Щодо

інших продуктів натурального господарства (молоко, м’ясо, збіжжя, полотно тощо), то вони переходили у власність опікуна, який не повинен був ні в чому не обмежувати підопічних [10].

Фактично норми матеріального права Київської Русі доволі чітко визначають відповідальність опікуна за майно неповнолітніх. Зокрема, ст. 99 “Руської Правди” детально вписані обов’язки опікуна з повернення розтраченого ним майна опікуваного. Допускається тією ж статтею опікунство вітчимом, який повинен зберігати цілісним майно пасинків до їх повноліття. Якщо ж вітчим-опікун допустив розтрату такого майна, то повинен був повернути його. Якщо ж збитки не будуть відшкодовані опікуном за життя, то ці боргові зобов’язання передаються ним у спадок своїм дітям і вже вони повинні будуть відшкодувати завдані збитки. Така норма діяла не лише щодо вітчима-опікуна, а й щодо будь-якого опікуна [11].

Дані суворі правила, що встановлювали матеріальну відповідальність опікунів змушувала останніх ретельно ставитися до своїх обов’язків стосовно майна підопічних, оберігаючи його від протиправних дій сторонніх осіб. Опікуни повинні були захищати чуже майно як своє власне, так як у майбутньому саме до них будуть ставитись претензії за розтрату такого майна. Ось чому, якщо виникали правові спори стосовно майна, яке було передано опікунам для управління (наприклад, у зв’язку з його знищенням чи пошкодженням), то вони змушені були брати участь у судових справах, захищаючи інтереси не тільки дитини, але і одночасно свої матеріальні на майбутнє. Проте норми “Руської Правди” ніде прямо не закріплюють участь таких опікунів у судовому процесі та специфіку їх правового статусу.

По-друге, ще одним аргументом на користь того, що у Київській Русі існував інститут законного представництва в судовому процесі є особливість, специфічність самого процесу у східних слов’ян. Так, судовий процес у Київській Русі не був поділений на цивільний та кримінальний, хоча окремі процесуальні дії, які описували норми “Руської Правди” могли проявлятися тільки при розгляді кримінальної справи (наприклад, звід). Єдина процесуальна форма забезпечувала вирішення “кримінальних позовів” та “позовів із договорів” [12].

Сказане має надзвичайно важливе значення, якщо врахувати ще одну особливість, яка була властива кримінальному праву Київської Русі – подвійну структуру грошових стягнень, які справлялися за вчинений злочини.

Сучасна судова практика знає чимало випадків, коли після скоєння злочину, за яким особа притягується до кримінальної відповідальності до неї в подальшому подавалися позови, які мали на меті отримання морального та матеріального відшкодування у рамках цивільного процесу. Мало того, норми КПК України надають можливість подати цивільний позов до обвинуваченого, який буде розглядатися судом разом з кримінальною справою (ст. 28).

Аналогічне мало місце і у правозастосовчій практиці Київської Русі. Зокрема, вчені, які коментують ст. 35, 36 та 37 Короткої редакції “Руської Правди” вказують на появу такого терміну у правовій системі Київської держави як “продаж”, який символізує більш прогресивний розвиток правової думки того часу, оскільки за скоєний злочин проводилося стягнення як “у казну”, так і “потерпілому” [13]. Аналогічну точку зору займає і С. В. Юшков, який, аналізуючи штрафи як вид кримінального покарання, вказує, що “віра була штрафом, який стягувався князем; родичі вбитого отримували винагороду, яка називалася головиною” [14].

Таким чином, можна підсумувати, що в рамках єдиного судового процесу Київської Русі одночасно вирішувалося як питання кримінальної, так і питання цивільної відповідальності.

Злочинів, де в судовому процесі могли фігурувати підопічні, над якими була чи встановлювалася опіка існувало достатньо. За знищення коня (який міг бути майном підопічного) треба було платити “продажі” від 3 гривень (*сума йшла князю – авт.*) та “уроку” від 3 гривень та 5 “резан” (*сума йшла потерпілим як компенсація – авт.*); за крадіжку боярських дружин та дочок треба було платити на користь потерпілих та єпископа 5 гривень золота; за вбивство матері-годувальниці треба було платити 12 гривень [15] і т.д.

Науковці, що займалися трактування та коментування норм “Руської Правди” досить дискусійно вивчали інститут “кровавої помсти”, що був закріплений у ст. 1 Короткої редакції [16]. Зокрема, ними було висунуто припущення, якщо при вбивстві чоловіка не буде родичів, які за нього можуть мстити (*мається на увазі повнолітні родичі чоловічої статі – авт.*), то вбивця повинен заплатити “віру” у розмірі 40 грн., які повинні були іти тій групі родичів, що залишалися після смерті чоловіка – “немічні, жіночі та неповнолітні елементи”, які мали звертатися до суду за призначенням та стягненням викупу [17].

Отже, хоча норми “Руської Правди” прямо не закріплювали законне представництво у судовому процесі це не означає, що його не було. Опосередковано це підтверджується Статутом князя Володимира Святославовича про десятину, суди та людей церковних (поч. XI ст. до 1011 р.), де перераховувалися категорії справ, що належали до юрисдикції церковних судів. Так, ст. 9 вищезгаданого Статуту говорить про таку категорію справи як “брата или дети тяжются о задницю” [18], під якою розуміється спір про спадщину між братами або дітьми, якщо помирає їхній батько.

Л. А. Кондрат’єва стверджує, що за часів Руської Правди при здійсненні судочинства малолітнім дозволялося замість себе виставляти у судових поєдинках для участі у бою інших осіб, які відігравали роль їхніх представників [19]. Але на нашу думку, таке малоймовірно, оскільки важко собі уявити як у суспільстві, яке опікається дітьми дорослі особи мог-

ли робити виклики на судові поєдинки дітей. Якщо дітям навіть помста за Короткою редакцією Руської Правди була заборонена і надавалася тільки грошова компенсація, то вже можливість їх участі у судових поєдинках виглядало занадто неймовірним. Тим більше, що Л. А. Кондрат’єва, роблячи такий висновок, не посилається на жодний історико-правовий документ, який би дане положення підтверджував.

Таким чином, враховуючи те, що історично даний вид судового представництва виник раніше за договірне, а також, виходячи з характеру окремих категорій судових справ, які розглядалися у судах того часу можна з впевненістю говорити про існування принаймні представництва дітей опікунами, які в силу відсутності у них повноліття не мали змоги самостійно представляти свої інтереси у суді.

Вкінці XI ст. після відомого з’їзду князів у Любечі (1097 року) Київська Русь починає розпадатися на окремі удільні князівства. На території українських земель на рубежі XII-XIII ст. починає утворюватися могутнє Галицько-Волинське князівство, до складу якого свого часу увійде Київське князівство.

Зразу відзначимо, що галицько-волинський період слабо вивчений в нашій історіографії, але по об’єктивним причинам – власних писемних пам’яток до наших часів дійшло дуже мало (зокрема, Галицько-волинський літопис поч. XII ст., який починає описувати події з 1201 (1205?) року) [20]. Саме за рахунок цього вести наукові дослідження на підставі “рештків документальних пам’яток” [21] надзвичайно складно.

Судовий процес Галицько-Волинської держави, яка стала правонаступницею Київської Русі на території українських земель нічим не відрізнявся від судового процесу колишнього політичного утворення Київської Русі. Як слушно зауважує І. П. Крип’якевич “Руська Правда” застосовувалася у судівництві галицько-волинських земель [22]. Ті незначні нормативні пам’ятки періоду Галицько-Волинської держави, що дійшли до наших днів (наприклад, грамота князя Мстислава Даниловича 1289 року) дають уявлення про суспільно-політичне життя того часу, але, на жаль, не мають жодного відношення до інституту судового представництва.

Ось чому для Галицько-Волинської держави також не було характерно правове закріплення інституту не тільки законного представництва, але і судового віцілому. Про те це не означає, що на практиці у діяльності судів того часу не могли брати участь законні представники як учасники судового процесу.

Таким чином можна підсумувати, що інститут законного представництва при розгляді цивільних справ у період Київської Русі існував, але він не був закріплений нормативно, не дивлячись на те, що даний вид представництва у матеріальних відносинах був зафіксований у різноманітних редакціях Руської Правди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Халатов С.А. Представительство в гражданском и арбитражном процессе. – М.: Издательство НОРМА, 2002. – 208 с. – (Современный гражданский и арбитражный процесс). – С. 4.
2. Лазько Г.З. Правова природа процесуального представництва у цивільному процесі: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. / Академія праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К., 2006. – 19 с.; Чванкін С.А. Добровільне представництво у цивільному процесі України: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. / Одеська національна юридична академія. – Одеса., 2005. – 22 с.
3. Історія держави і права України. Частина 1: Підруч. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 ч. / А. Й. Рогожин, М. М. Страхов, В. Д. Гончаренко та ін.; За ред. акад. Академії правових наук України А. Й. Рогожина. – К.: Ін. Юре. – 1996. – 368 с. – С. 69-70.
4. Рудий Н. Я. Інститут опіки та піклування в українському ранньофеодальному суспільстві // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Випуск 4. – Львів: Вид-во Львівського державного університету внутрішніх справ, 2009. – С. 33-40. – С. 37.
5. Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. Т.І. – М.: Госюриздат, 1949. – 543 с. – С. 454.
6. Правда Русская. Учебное пособие / Отв. ред. Б. Д. Греков. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – 112 с. – С. 83-84.
7. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2005. – 800 с. – С. 543.
8. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2005. – 800 с. – С. 711.
9. Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. Т.І. – М.: Госюриздат, 1949. – 543 с. – С. 452.
10. Рудий Н. Я. Інститут опіки та піклування в українському ранньофеодальному суспільстві // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Випуск 4. – Львів: Вид-во Львівського державного університету внутрішніх справ, 2009. – С. 33-40. – С. 38.
11. Рудий Н. Я. Інститут опіки та піклування в українському ранньофеодальному суспільстві // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Випуск 4. – Львів: Вид-во Львівського державного університету внутрішніх справ, 2009. – С. 33-40. – С. 38.
12. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2005. – 800 с. – С. 705.
13. Российское законодательство X-XX веков. В девяти томах. Т. I. Законодательство Древней Руси. – М.: Юрид. лит., 1984. – 432 с. – С. 62.
14. Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. Т.І. – М.: Госюриздат, 1949. – 543 с. – С. 490.
15. Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. Т.І. – М.: Госюриздат, 1949. – 543 с. – С. 497, 506, 508.
16. Правда Русская. Учебное пособие / Отв. ред. Б. Д. Греков. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – 112 с. – С. 36-39.
17. Правда Русская. Учебное пособие / Отв. ред. Б. Д. Греков. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – 112 с. – С. 36.
18. Российское законодательство X-XX веков. В девяти томах. Т. I. Законодательство Древней Руси. – М.: Юрид. лит., 1984. – 432 с. – С. 149.
19. Кондрат'єва Л. А. Судовий захист неповнолітніх осіб у цивільному процесі України. Дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.03. – К., 2006. – 199 с. – С. 13.
20. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с. – С. 368-452.
21. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 2004. – 1284 с. – С. 5.
22. Крип'якевич І. П. Галицько-волинське князівство. – К.: Наукова думка, 1984 // <http://izbornyk.org.ua/krypgvol/krypgv15.htm>